

Борислав Петрић

СПЕЦИФИЧНЕ ОДЛИКЕ РУСКЕ ФИЛОСОФИЈЕ

I. Особености руског духа

Када се каже Русија, већ се много тога рекло. Мало је оних којима призивак те речи неће пробудити посебно осећање. Аутору редова који следе та реч буди првенствено осећање силе – политичке, географске, војне, културне; духовне силе у правом смислу те речи. Али, поред тог непосредног осећања наслућује се и промаља, као кроз облаке, још загонетнија мисао; мисао о неодређености, неописивости, необјашњивости, неуобичајености означене терминима „Русија“, „руско“, „Рус“...

„Шта је Русија?“ То дуго нису знали ни сами Руси, чија бурна историја говори довољно о овој тврдњи. Јер, Руси су и царски монархисти и цароубице, послушни поданици и револуционари, верници и расколници, непросвећени и генији, националисти и свечовечни, сурови и милосрдни, индивидуалисти и безлични колективисти, смерни и горди у исти мах. Како каже велики карактеролог руског духа, Николај А. Берђајев:

Руски народ је, више од свега, народ крајности; он је спој супротности. Може нас очарати и разочарати, од њега се увек можемо надати нечем неочекиваном. Он је више но други народи способан да пробуди велику љубав и велику мржњу.¹

Велика је сличност између необухватности, неограничености и бескрајности руске земље и руске душе. Као и у руској равници, тако и у души руског народа налазимо управљеност ка бесконачности.

За разлику од народа Западне Европе, руски народ није био превасходно народ културе, већ је пре био народ откровења и надахнућа, који није знао за меру и лако је падао у крајност (РИД, 12).

Нема сумње да је руски народ поседовао и да и данас поседује огромну стихијску снагу, и само је питање у ком правцу ће је усмерити. А историја често указује да се то збивало у погрешном правцу и да је доносило погубне последице. Зато и не би требало да нас чуди што су многи Руси у лику цара Петра Великог видели Антихриста, а народи XX века видели истог у лику Стаљина. Берђајев каже:

Мене не занима толико питање шта је, практично, била Русија, колико питање: какву је мисију Творац наменио Русији? (РИД).

¹ Николај Берђајев, *Руска идеја*, превод: Марија и Бранислав Марковић, Просвета, Београд 1987, 10 (скр. = РИД).

Речи Александра Невског дубоко су својствене Русији, и више је него тачно када каже: „Бог није у сили већ у истини.“ Трагедија руског народа је у томе што руска власт није поштовала те речи.

Тако снажан, даровит и пре свега оригиналан народ је кроз дуготрајне напоре, као кроз порођајне муке, успео да изроди *и* философску мисао. Поврх тога и изразито богату философску мисао! То је врло квалитетна, садржајна и у великој мери јединствена мисао. Управо у томе лежи специфичност руске философије. Додуше, руску философију не би требало сводити тек на велики број школских праваца или имена с тим у вези, како назначује и Семјон Франк, наговештавајући како руска философска мисао поседује и сопствени идентитет, независан од класичних философских облика што су јој дошли са Запада:

Потпуно је могуће написати историју философије у Русији указујући на мноштво имена и наслова радова. У том смислу руска философија се појављује отприлике у истом реду са философијом Холандије, Шпаније или Шведске, укратко, других неklasичних земаља у датој области духовног стваралаштва. У таквом обичном смислу, руска философска литература састоји се делом од школских истраживања из појединих области философије, а делом из различитих варијација познатих класичних философских система... Очигледно је да сва ова литература може да постане предмет историјског проучавања, али је крајње сумњиво да ће такво истраживање у некој значајнијој мери обогатити и продубити философски светоназор.²

Међутим, и Франк зна како то није сасвим тачно. Што ће рећи, руска философија није само низ напора у опонашању и варирању већ постојећих философија. Тако:

тек последњих деценија у Русији настаје стварно озбиљна философска литература. Снабдевена методима и резултатима западноевропске мисли, она је истовремено повезана са дубоком својеврсношћу националног начина мишљења, а својом оригиналношћу и важношћу постигнутих резултата у потпуности може да претендује на *општи* интерес (СГМРФ, 61).

Уз наведену тврдњу ваља разматрати и следећа два става-разлога који у историјском смислу осветљавају успон руског философског мишљења. Први се тиче увида у то да је руска *интелигенција*, као утемељивач руске философске мисли, сасвим посебна духовно-социјална творевина.

Интелигенција код нас није могла да живи у садашњости, она је живела у будућности, а понекад и у прошлости (РИД, 15).

Руска интелигенција је испољила изузетну склоност ка одушевљавању идејама. Руси су били одушевљени Хегелом, Шелингом, Сен-Симоном, Фојербахом, Екартом, Бемеом, Марксом, Фуријеем, како никада нико није био одушевљен.

Руси нису скептици, они су догматици. Код њих све добија *религиозни* карактер, они уопште немају смисла за релативно (РИД, 15).

² Семјон Л. Франк, *Суштина и главни мотиви руске философије*, „Источник“, 13/1995, 61 (скр. = СГМРФ).

Други битан разлог специфичности руске философије је то што је руски *народ* у изворном и непатвореном смислу склон философирању.

Неписмен руски мужик воли да поставља питања философског карактера – о смислу живота, о Богу, о вечном животу, о љубави, о злу и неправди, о остварењу Царства Божијег (РИД, 15).

Руски човек има и практичан карактер, велике способности за техничке изуме, али је то у потпуности везано за његова духовна трагања и љубав према философирању. Ово је врло битна особеност руског духа коју би требало најозбиљније уважавати при проучавању руске духовности.

Нераскидиво и трагично повезани, интелигенција и народ су дали свој резултат посебно кроз стварање философске мисли у Русији. У народној стихији интелигенција је видела неку тајанствену снагу, али је истовремено, са друге стране, интелигенција била пригњечена између две силе: силе царске власти и силе народне стихије. Народ је ћутао и чекао тренутак када ће рећи своју реч. Када је тај тренутак дошао, он није донео ништа друго до прогон исте те интелигенције од стране револуције коју је она готово цео век припремала.

II. Исток и Запад у руској мисли:

Русија и Запад, словенофили и западњаци

Већ више пута поменути и наглашавана противречност и комплексност руске душе може да потиче од тога што се у Русији сударају и узајамно делују два тока светске историје – Исток и Запад. Руски народ није ни чисто европски, ни чисто азијатски народ. Русија јесте посебан део света, огромни Исток–Запад; она спаја два света. И увек су се у руској души борили два начела: источно и западно.

То се неминовно одразило и на философске ставове и гледишта у Русији. Нема сумње да је управо западњачка философија, на челу са *немачким* идеализмом (Кантом, Хегелом и посебно Шелингом) имала одлучујући утицај на руску мисао. Наравно, утврђени у православној вери, руски мислиоци су се одушевљавали немачком и западном философијом у одређеној мери, али не и самим Западом као таквим.

Узмимо као илустрацију догађања из 1836. године и то око часописа „Телескоп“ где је објављен чланак који је навео цара Николаја I да аутора прогласи лудим и да га годину дана држи у кућном притвору где су га обилазили лекари. Аутор поменутог чланка био је Петар Јаковљевич Чаадајев (1794–1856), који је у периоду између 1828. и 1831. године написао на француском низ философских писама. Чаадајевљева философска писма значајна су због поређења које је аутор начинио између Русије и Запада, и то на штету прве. Према његовом мишљењу, Русија свету није дала ништа вредно. Напротив, ако у Русији има нечег што вреди, онда је то узето са Запада.³ Чаадајев је нарочито инсистирао на томе колику је улогу имала Римокатоличка црква у сједињавању средњовековне Европе и надањивања Запада идејом друштвеног прогреса. Он никада није постао римокатолик, али је истрајавао на томе да хришћанство у Русији никада није давало резултате као у Западној Европи. Дакле, организација и рационална организованост је било то што га је на првом месту одушевљавало код Запада, а разочаравало у Русији.

На другој страни, имамо велику групу мислилаца, на челу са Кирејевским и

³ Фредерик Коплстон, *Философија у Русији*, превод: Богдан Лубардић, Београд, 1992, 38 et passim.

Хомјаковом, који истрајавају у вери у Русију и у нади да ће препорођена и обновљена Русија стати на чело светских сила и предводити их. Та група философа, за разлику од прозападњака, позната је под називом *словенофили*, и она је чинила окосницу раног периода руске философске мисли.

Иван Кирејевски (1806–1856) је живео страсном љубављу према Русији и вером у њену велику мисију. Говорио је да је у савременој историји увек једна држава била престоница других: срце из кога тече и у које се враћа крв. Сматрао је да је унутрашњи живот Енглеске и Немачке већ окончао свој развој и да на ред долази Русија која ће овладати европском просвећеношћу. „Основни принцип на коме се темељи и од кога полази Кирејевски је целовитост. Човек би требало да тежи да у једну недељиву целину сабере све своје појединачне моћи, које су у обичном човеком стању разједињене. Човек би требало да у дубини душе непрестано тражи онај унутрашњи корен разумевања где се све појединачне моћи стапају у једно живо и целовито гледање ума.“⁴ Другим речима, Кирејевски је веровао да:

... путем уједињавања у једну целину свих духовних сила (разума, осећања, естетске моћи суђења, љубави, савести и тежње ка истини) човек стиче способност за мистичну интуицију и созерцање. Изворе овакве философије је нашао у делима црквених Отаца (ИРФл, 35).

При крају свог живота, радећи на књизи из историје философије, записао је врло занимљиву дефиницију у којој каже да правац философије у првом реду зависи од тога како схватамо Свету Тројицу!

Други врло значајан и плодан представник словенофила био је А. С. Хомјаков (1804–1860). Он је заступао став према коме целовити ум постоји само тамо где је постигнута хармонија вере и ума. Под речју „вера“, Хомјаков је подразумевао интуицију, то јест, способност непосредног разумевања истинске животне реалности, ствари по себи. Најверније и најплодније мисли Хомјакова се садрже у његовом учењу о „саборности“.

Саборност је онај спој слободе и јединства многих појединаца на основу њихове заједничке љубави према истим апсолутним вредностима (ИРФл, 62).

У критици Римокатоличке Цркве и протестантизма Хомјаков као полазну тачку узима управо принцип саборности или заједништва као спој јединства, љубави и слободе. Према његовом мишљењу, у римокатолицизму налази се јединство без слободе, а у протестантизму слобода без јединства, па стога сматра да ти недостаци имају исти психолошки извор – *страх*. Јер, једни се плаше да ће изгубити јединство, а други слободу.

При разматрању односа Истока и Запада, и при сагледавању проблематике тог односа у Русији, требало би напоменути да, иако је Чаадајев од стране већине тумача руске философије уврштен у „западњаке“, и премда је критиковао Русију у том тренутку, његова вера у посебну будућност Русије и њену светску мисију подсећа пре на словенофиле него на западњаке. Зато ваља чути и следећу мисао која није без везе са његовим разумевањем могућности и будућег значаја руске философске мисли:

Руски народ будући да није био спутан окамењеним формама живота, поседује слободу духа, неопходну за испуњавање великих задатака у будућности. Православна црква је

⁴ Николај Лоски, *Историја руске философије*, превод: Бранислав Марковић, ЦИД Подгорица/Београд, 1995, 33 (скр. = ИРФл).

очувала суштину хришћанства у свој њеној првобитној чистоти. Зато православље може да оживи тело Римокатоличке цркве које је окамењено и механизовано. Мисија Русије се састоји у остварењу коначне религиозне синтезе. Она ће постати центар интелектуалног живота Европе, ако усвоји све њене вредности и почне да остварује своју, од Бога предодређену мисију (ИРФл).

С друге стране, утемељивач словенофилства и човек који је дубоко веровао у Русију и светли руски народ, изванредни мислилац Хомјаков, дозволио је себи да каже како се често, у многим случајевима, не слаже са мишљењем Цркве. То је било довољно да Хомјакова убрзо после његове смрти „Московске новине“ прогласе за „патријарха јереси“!

III. Смисао и начела руске философије

Руска философска мисао је свестрана мисао, која задире у све кутове тајне која се зове философија. Није руска философија само религијска философија нити је она само дијалектички материјализам, иако су постојали историјски периоди у развоју Русије када су та два становишта била једино важећа и меродавна за остале. Руски философи се баве готово свим дисциплинама философије: онтологијом, антропологијом, етиком, гносеологијом, естетиком, логиком, философијом друштва, философијом историје, психологијом.

Међутим, врло је битно истаћи и оно што је непобитни карактер руске мисли. Наиме, то да се она утемељује у трагањима за целовитим и јединственим *човеком*. То је једно од првих гносеолошких начела од којих полази руска мисао.

„Интегрална истина се открива само интегралном човеку“, говорили су Кирејевски и Хомјаков. Само сабравши све духовне силе, човек почиње да схвата истинито биће света и постиже надрационалну истину о Богу. Управо то целовито искуство лежи у основи стваралачке делатности многих руских философа – В. Соловјева, кнеза С. Трубецкоја, кнеза Ј. Трубецкоја, о. П. Флоренског, оца С. Булгакова, Н. А. Берђајева, С. Франка, Л. Карсавина, Н. Лоског, А. Лосева и других.

Те црте нарочито су карактеристичне за философски систем великог руског мислиоца и утемељивача руске религијске философије Владимира Соловјева (1853–1900). Соловјова није задовољио нити емпиризам нити рационализам, јер сматра да доводе до тога да човек не може да спозна објекат као постојећи, то јест, као нешто што је изнад његовог осета или мисли. Зато ни искуство, ни мишљење не могу довести до истине, јер истина означава оно што јесте, односно, оно *све-постојеће*. Како и он сам каже у следећем одломку:

Дакле, истина је све. Међутим, ако је истина све, онда оно што није све (тј. сваки појединачни предмет, свако појединачно биће и појава узети одвојено од свега) није истина, а управо зато оно и *није одвојено* од свега: оно постоји са свиме и у свему. Дакле, истина је све у свом јединству или као једно. Према томе, потпуно одређење истине се изражава кроз: *постојеће, једно, све...* Емпиријско и рационално сазнање имају релативан карактер, јер представљају последицу везе са објектима који се налазе изван нас, са оне стране наше појавне одвојености. Поменуте видове сазнања допуњује унутрашње сазнање које је последица апсо-

лутног бића, а ово нас непосредно повезује са објектима које сазнајемо. Такво сазнање је *мистично* и апсолутно. Дакле, истинито знање јесте резултат емпиријског, рационалног и мистичног сазнања, у њиховој узајамној повезаности. У њему се садржи нешто више од мишљења, управо она објективна реалност која постоји независно од нас (ИРФл, 139).

Тај трећи вид сазнања Соловјев назива вером разумевајући под тим термином интуицију, то јест, непосредно созерцање суштине која се разликује од наше властите.

Управо је *интуиција* карактеристична особеност руске философије. Наиме, Русима се не може одрећи способност за научни рад и трезвеност ума будући да су управо на пољу науке изнедрили мноштво вансеријских представника. Али, с друге стране, руској мисли није уопште својствено тражење истине у логичким повезаностима и строгој систематичности (што, наравно, не значи да је руска философија алогична и несистематична). Једноставно, руски дух никада није желео, нити је успевао да своје идеје каналише уским путем логичке оправданости и ограничења. У Русији су најдубље и најзначајније мисли и идеје биле изречене не у систематским научним радовима, већ у књижевној форми Достојевског, Толстоја, Пушкина, Љермонтова, Гогоља, а они су и те како утицали на руске философе.

Теорију интуитивизма у Русији је утемељио и оснажио Николај Онуфријевич Лоски (1870–1965). Наиме, термином *идеално биће*, Лоски означава све оно што нема ни просторни ни временски карактер. Све појаве, тј. све оно што је дато у форми времена или простора Лоски назива *реалним бићем*, а целокупну своју теорију именује као *идеални реализам*. Осим идеалног бића, постоји и металогичко биће (биће Бога). Лоски даље каже да је идеално биће објекат интелектуалне интуиције. Оно се созерцава непосредно како јесте, по себи, док је металогичко биће објекат мистичне интуиције.

У руској мисли врло важно место (а многи мисле и најважније) заузима *етика*. Етика је подигнута на религиозној основи руског *православља*, и она и данас може послужити за пример Западу и његовом „морализму“. Како синтетише Семјон Франк:

У најјаснијој форми, ова суштина руског духа појављује се у моралној проповеди Толстоја, у његовом негирању савременог живота и културе у име моралног добра. Али, чисто рационалистичка форма толстојевства је поједноставила, искривила руски религиозни дух. За руску религиозну етику је карактеристично „добро“, у њој није садржај моралне проповеди или моралног захтева: оно није „требање“ или норма, већ *истина*, као жива онтолошка суштина света, коју човек мора докучити и којој се мора потчинити. Другим речима, религиозна етика је у исто време религиозна онтологија. Руској свести је страно индивидуалистичко тумачење етике: у њој је реч не о оној вредности која чини добрим, спасава или исцељује лично мене, већ о начелу, поретку, на крају крајева о религиозно-метафизичкој основи на коју се ослања и живот читавог човечанства, чак устројство читавог космоса, захваљујући коме се човечанство и

свет спасавају и преображавају. Ово је на најближи начин повезано са осећањем заједништва, којим је прожето руско гледање на живот. Само ово осећање одговорности може да постане начело спасења. Зато је руска етика са једне стране онтологија, а са друге философија социологије (СГМРФ, 63–64).

Требало би истаћи да, поред овог начела „добра“, у руској мисли светли још једна непреводива реч – реч „*правда*“, која истовремено означава и истину. Руски мислилац, од простог богомољца до Достојевског, увек тражи „правду“: он жели не само да схвати свет и живот, већ и да схвати главно религиозно-морално начело свемира да би преобразио свет, очистио себе и друге спасио.

Међу најзначајнијим и најоригиналнијим радовима руских философа налазе се они који се тичу питања из области философије историје и социјалне философије. Овде спада такође и један велики проблем, који је снажно окупирао руску свест, а то је однос руског света према култури *Западне Европе*. Тај проблем се разматра не само као национално-политички или културно-историјски, него као проблем философије историје. Уосталом, као религиозно-метафизички проблем још су словенофили разматрали ову битну тематику и ту већ видимо да Кирејевски истиче идеал целовитог свеобухватног живота насупрот размрвљености и рационалистичком атомизовању живота на Западу.

На философију историје у целини је оријентисано разноврсно стваралаштво В. Соловјева. Он историју разматра као „*богочовечански процес*“ охристовљења човека. У руској философији историје веома је значајан писац Александар Херцен (1812–1870). У страствено драматичној форми он преноси своје разочарење револуцијом из 1848. године, и претвара га у целовиту критику просветитељства, у критику идеје прогресивног културног развоја човечанства. Такође, и руски *социјализам*, без обзира на упрошћеност његових најновијих материјалистичких форми и упркос атеизму који је у њега уграђен, има очигледно религиозно философовско порекло.

С друге стране, најновија духовна стремљења у Русији налазе се под деловањем духовног краха социјализма, што је довело до дубоке критике његових основа. У вези с тим, последње покољење руских мислилаца долази до нових социјалних философско-историјских конструкција, у којима је јасно изражен утицај религиозне философије. Овде ћу навести само имена Петра Струвеа, Берђајева, Карсавина (СГМРФ, 65).

С тим у вези нарочито је значајан Николај А. Берђајев са генијалним делом *Смисао историје*.

Онтолошко разумевање душе одразило се такође на теорије руске философије психологије. Посебно је Шелинг био онај мислилац који је испољио дубок утицај на руску философију од почетка до средине XIX века, без обзира на велику популарност Хегела четрдесетих година. На Лајбница су се руски мислиоци ослањали у научно-философовској психологији, када су учвршћивали онтолошки психологизам против позитивитизма и његове бездушне психологије. Ипак, психологија као таква, чак у онтолошком разумевању, уопште није карактеристична област руског духовног стваралаштва.

Нарочиту улогу у развоју психолошког учења у Русији имао је више пута поменути С. Л. Франк (1877–1950). Он испитује сферу интелекта као постојања

прожетог субјективношћу, и показује како је наш психички живот повезан са светом како путем сазнајне делатности, са једне стране, и путем надличних интереса са друге. Иступајући против психологизма у друштвеним наукама, Франк показује да друштвени живот не може бити једноставан збир социјално-психолошких феномена: све психичко се одиграва у уму појединца, а друштвене појаве су наиндивидуалне.

Руска психологија, философски утемељена, прелази, са једне стране у религиозну онтологију, а са друге у религиозну социјалну науку и социјалну етику. Немајући равне, психологија Достојевског је нешто више од психологије. Она је, такође, религиозна *пневматологија* и, на крају крајева, посебна *теологија*.

IV. Значај руске философије

Значај руске философије за светску мисао ипак јесте велики. То се без икаквог устезања може тврдити. Међутим, тако широка и свеобухватана руска мисао још није добила признање које заслужује.

Својеврсност руског светоназора до сада није нашла адекватан философски израз. Своје дубоко оваплоћење она је добила у поменутом учењу Хомјакова о суштини Цркве; у уметничком облику она је била приказана у религиозно-социјалној етици Достојевског. У другим областима духа ову својеврсност срећемо имплицитно, наиме, у чињеници да светоназор Руса има социјално-философску и философско-историјску усмереност, да је руска философија, такође, социјална наука.

Свакако да је највећи допринос руске религијске мисли био на пољу религијске философије, и то управо учењем о *свејединству* и учењем о *софиологији*. Руски религијски философи су се углавном бавили космолошким питањима, и тиме њихово хришћанство добија космолошки карактер.

То се нарочито јасно види на примеру *софиологије*: учења које је посебно карактеристично за руску религијску философију. Интересовање за софиологију било је повезано са интересовањем за надчовечанска духовна јестаства. Први представник руске софиологије био је Владимир Соловјев. У његовом учењу *начело Софија* има свеобухватно значење за свет и зато може да добије различита одређења. „За Бога његово друго“ – каже Соловјев – „... одувек има лик женствености, али Он жели да тај лик не буде само за Њега, већ да се он реализује и оваплоти за свако индивидуално биће, које је способно да се са Њим сједини. Зато је Софија Црква, невеста Божанског Логоса. Као женска индивидуалност, она се оваплоћује у лику Дјеве Марије.“

Свој даљи развој софиологија је добила у радовима оца Павла Флоренског, који је изазвао праву буру у руској мисли својом магистарском тезом *Стуб и тврђава Истине*, а кулминира у учењу оца Сергеја Булгакова (1871–1944). Булгаков за Софију каже да је, као она која прима своју суштину од Оца, она дело и Кћер Божија, невеста Сина и жена Јагњета, Црква и лепота. Међутим, софиологија је наишла на одлучан отпор од стране Московског синода и оца Георгија Флоровског и Владимира Лоског, а и на противљење Алексеја Лосева.

Идеја саборности, коју је изнео Хомјаков, имала је, такође, велики значај. Саборност значи повезивање јединства и слободе многих појединаца на основу њихове заједничке љубави према Богу и свим апсолутним вредностима.

Појам о „сасуштаствености“, коју је отац Павле Флоренски пренео у метафизику из тријадолошке теологије, има прворазредни значај за развој теорија о

структури света. Овај појам је постојао пре појаве хришћанства, он постоји и паралелно са њим. У свом учењу о Богу и Његовој вези са светом, руски философи се нису ослањали толико на цитате, колико на животно искуство личног општења са Богом. За њих је истина – *жива истина*.

Руска философија је значајна и по својим гносеолошким ставовима будући да су руски философи заступали идеју о спознатљивости спољашњег света, уводећи дубоко у своје учење мистику и интуицију, чиме су оставили дубок печат философској мисли.

Набројане напомене о оригиналној природи руске хришћанске философије су још значајније када се узме у обзир да су хришћански системи руских мислилаца били *реалистички*. У својим учењима о светим тајнама, симболима, искупљењу, благодати, о обожењу и Цркви, руски православни философи су иступали против једностраности морализма и субјективизма. Они су придавали највећи значај *онтолошким* везама и променама у *личном* и сходном васељенском животу, а те промене, напослетку, водиле су дубоким променама у моралу и психи. Они су тврдили да *конкретно биће* представља основу свих стварности, да је свет *органска* целина. Тиме су несумњиво поставили темеље развоју новог (личносно-саборног колико и опште-космичког) начина философирања, специфичног за руски народ који је, на крају, и Запад признао и означио посебно вредним.